

VZTAH ROMŮ K PRÁCI – KONFRONTACE STEREOTYPU S HISTORICKÝMI DOKLADY

NINA PAVELČÍKOVÁ

Attitudes of the Romani to work – confrontation of stereotype with historical documents

Abstract: The study focuses on the attitude of concrete Romani groups to work. It refutes the common stereotype that the Romani detest work, that they have been living in the past at the expense of the majoritarian society, gained their living by bagging and other illegal means. In historical overview the author follows up the traditional Romani occupations and their decline under the impact of the industrialization. She accentuates the time of the communist regime that made use of the Romani especially in manual professions. Their work performance was commonly considered to be satisfactory, the communists aimed, within the frame of the general assimilation politics, to educate them to be enthusiastic builders of socialism. The wages that motivated for manual work did not instigate the Romani parents, clinging to the tradition of domestic education, to achieve higher qualification for their children. In the final part of the development of the communist regime part of the Romani embraced the habits of the consumer society, but the professional structure of the Romani did not respond to the demands of the times. However, at work they were mostly accepted by their fellow worker according to their human qualities and work performance, the xenophobic opinions were minoritarian. They increased only after the year 1989, among other things due to the sharp increase in unemployment and isolation of the Romani from the majoritarian society.

Key words: Roma, stereotypes, historical documents, traditional crafts, communist regime, manual labor.

Neustálé zhoršování vztahu českého i slovenského majoritního obyvatelstva vůči romské minoritě¹ představuje v současné české společnosti nebezpečný

¹ Uvědomuji si, že používání termínů Romové – romský v historickém textu neodpovídá terminologii pramenů, tento pojem nepřijímá velká část cikánských skupin, odmítá jej i část odborníků. Zatím se ovšem odborná veřejnost nedokázala sjednotit na jiném obecně přijatelném označení pro všechny romské skupiny.

trend, výrazně posilovaný neschopností téměř celé decizní sféry hledat a nalézat jeho řešení. Obrovský nárůst nezaměstnanosti Romů po roce 1989 patří k zásadním problémům, s nímž si státní orgány neví rady a jenž vede k propadu sociálního statusu velké části Romů a vzniku dalších tzv. sociálně vyloučených lokalit. Má však i výrazný psychologický dopad na utváření majoritních postojů. Posiluje jeden z nejvíce rozšířených stereotypů – mínění, že všichni Romové mají odpor k práci, nikdy pořádně nepracovali a živilo se na úkor majoritní společnosti. Tento názor se opírá o povrchní, nepodložené argumenty. Má ovšem dlouhodobě tradované historické konotace – jeho kořeny je možno mimo jiné hledat i v krásné a odborné literatuře (ta čerpala z dobových zpráv vzniklých zpravidla v prostředí represivního nebo byrokratického aparátu). „Cikánský“ způsob života byl buď idealizován či dokonce adorován, nebo naopak popisován jako pro majoritu naprosto nepřijatelný. Vztah Romů k práci byl jistě odlišný od běžných pracovních návyků většinového obyvatelstva, které podléhalo disciplinaci ze strany decizní sféry i většiny zaměstnavatelů. Rolníci i většina městských obyvatel živičích se řemesly byli vázáni vztahem k půdě, povinnostmi k jejím majitelům, předpisy cechovních a dalších institucí. To vše se Romů netýkalo, jejich pracovní úsilí (podobně jako u jiných tradičních společenství) zajišťovalo především přežití početných příbuzenských skupin. Důvodů k vytváření negativních postojů majority vůči nim bylo jistě více, patřila k nim také závislost některých romských skupin na doplňkových způsobech obživy (charita, žebrota, popřípadě i drobná kriminalita). Předkládaná studie se pokouší o objektivní analýzu vztahu jednotlivých romských skupin k práci na základě literatury a relevantní pramenné základny.

Základní charakteristika romských skupin

Z historického úhlu pohledu je nutno zdůraznit, že romské společenství nelze vnímat jako jednotlý celek, je to konglomerát divergentních příbuzenských skupin. Sdílejí sice některé podobné rysy (zejména s rozdílnou intenzitou udržované relikty tradičního sociálního systému), ale vesměs se vzájemně neuznávají (považují ostatní romské skupiny za „nečisté“). Z kočovníků – tzv. olašských Romů našim územím přecházela podskupina Lovarů, někdejších handlířů s koňmi. Z hlediska sledovaného problému to bylo jedno z mála romských společenství, jehož příslušníci tradičně nevykonávali těžkou fyzickou práci a když je k tomu později komunisté chtěli přinutit, nebyli příliš úspěšní (Pavelčíková 2009: 47–49). Kočovní způsob života vedli původně také němečtí Romové (Sinti), kteří se zabývali převážně podomním obchodem a zábavními produkcemi. Tyto skupiny na českém a slovenském území nikdy netvořily více než 10 % všeho

obyvatelstva zařazovaného mezi Cikány. Mnohem početnější společenství představovali na území Slovenska a Moravy polousedlí a usedlí řemeslníci a muzikanti. Základním atributem každé (vůči ostatním více méně uzavřené) romské skupiny je složitý systém příbuzenských vazeb (Jakoubek – Hirt 2004; Budilová – Jakoubek 2008; Cohn 2009; Sutherlandová 2014 ad.).

Tradiční řemesla tolerovaných Romů v minulosti

Nositelé tradičních řemesel řadí historikové do skupin tzv. tolerovaných Romů (Hanzal 1995; 2004), k nimž patřili především dlouhodobě usedlí (polousedlí) obyvatelé romských osad. (Řemeslná práce živila i některé kočovné skupiny ve střední Evropě – především kotláře a korytáře.) Do počátku 20. století se řemeslo dědilo z otce na syna. Výuka dovedností s ním spojených probíhala v domácím prostředí, například v rodině kováře už šestileté děti dmýchaly měchy, osmiletý syn bušil do železa (Daniel B. 1992). Odbytiště svých výrobků hledali Romové v nejbližším okolí u zemědělského majoritního obyvatelstva. Pokud otec vyučil větší počet synů, další v pořadí museli hledat nová odbytiště, popřípadě i lokalitu k usazení široké rodiny. Romský kovář produkoval pro vesničany drobnější zboží, jehož výroba se příliš nevyplácela, ale byla žádaná – hřebíky, řetězy, vinařské knejpy apod. Při úbytku poptávky zajišťovaly přežití také pomocné, příležitostně či doplňkové způsoby obživy (Nečas 2005: 131, 140, 155 aj.).

Dlouhodobě usedlé Romy je možno prostřednictvím archivních materiálů vysledovat zejména v Uhrách – včetně Slovenska (Mann 2003: 273–274), od přelomu 17. a 18. století také na jižní Moravě. Kromě tolerovaných řemeslníků se v Čechách, na Moravě a ve Slezsku vyskytovaly skupiny romských tuláků bez domova a trvalejšího zaměstnání, odkázaných na žebrotu, resp. i občasné drobné krádeže (Nečas 2005: 185–186), proti nimž úřady ostře zasahovaly. Příslušníci majoritního obyvatelstva příležitostně využívali jejich „služby“ ve svůj prospěch a do jisté míry je tolerovali (Dibelka – Grulich 2010; Čechura 2008).

Výrobky romských řemeslníků se směřovaly za základní životní potřeby, zejména potraviny, rodiny žily ze dne na den. Rejstřík tradičních řemesel Romů usedlých v zemích střední Evropy popisuje řada autorů (Daniel B. 1992; 1993; Nečas 2002: 343; Davidová 1995: 48–62 aj.). Svědectví pamětníků, doklady a videonahrávky uložené v Muzeu romské kultury (MRK) v Brně prokazují, že romská tradiční řemesla vyžadovala velké pracovní úsilí všech členů rodiny, resp. i širšího příbuzenstva, ale také zručnost, v případě hudebních produkcí přirozené nadání. Měla ovšem svá specifika, zejména intenzitu obživné činnosti v čase. Většina tradiční výroby se odehrávala pod širým nebem, proto nebylo možno pracovat během zimy, možnost směny za potraviny se tak

výrazně snižovala. Nepravidelnost odměny za práci byla běžná i u těch aktivit, za něž platili odběratelé penězi – hudební produkce, někdy také výroba valků (nepálených cihel).

V době, kdy se snížila poptávka, chodily ženy „po ptaní“. Za darované potraviny vykonávaly drobné služby v hospodářství – zametaly, kydaly hnůj, vymazaly pec. I tato forma obživy byla založena na vzájemné výměně služeb a výpomoci, nebyla to prostá žebrota (Hübschmannová 1998: 32). Romům často vypomáhali majoritní kmotři jejich dětí, které si rodiny vybíraly v prostředí bohatších (kato-lických) sedláků (Hajská 2004).²

O výjimečných schopnostech Romů pro různé řemeslné práce a o jejich hudebním nadání podává zajímavé svědectví nejstarší pokus o odborné zpracování jednotlivých stránek jejich života z pera Samuela Augustiniho ab Hortis. Jeho pojednání vyšlo na pokračování v letech 1775–1776 (Ab Hortis 1995: 42–46). Je sice poněkud skeptický ke kvalitě jejich výrobků (což ovšem připisuje spíše nízké kvalitě používaných odpadových surovin), ale vyzvedává jejich „přirozené schopnosti a zručnost“. Oceňuje oblibu romských hudebních skupin u uherské šlechty, zmiňuje také proslulé hudebníky Michala Barnu, zvaného Uhorský Orfeus a Cinku Pannu. Nejvěrohodněji zachytil způsoby původní obživy Romů na území jednotlivých slovenských žup soupis pořizený v Uhrách v roce 1893. Jeho výsledky pro Slovensko jsou známy z literatury (Horváthová, E. 1964: 137) a často citovány jako důkaz toho, že ještě ke konci 19. století přežívala na Slovensku tradiční romská zaměstnání, popřípadě doplňovaná o různé nekvalifikované dělnické práce, protože řemesla je už nedokázala uživit. Nomádství prokázal pouze u 628 osob, hádání z karet provozovalo 109 žen kočovníků. Cca 2 000 osob započítal soupis jako „přechodně usedlé“. Nejpočetnější skupiny představovali zpracovatelé kovů (4 600) a hudebníci (více než 4 000). Nádenické, služební či typicky ženské práce vykonávalo v té době dohromady něco přes 2 000 osob. Zlodějí, prostitutek a „profesních“ žebráků zachytil soupis cca 520, žebrání spojené s drobnými službami dokládá u 2 460 žen (Hübschmannová 1998: 32).³ Bez stálého zaměstnání je uvedeno celkem 547 mužů a 3 060 žen, ty se staraly o početnou rodinu. Na Moravě se uskutečnil podobný soupis v roce 1894. Nejčastěji se ve sloupci sledujícím zaměstnání uvádějí jako zdroj obživy kovářství či jiné řemeslné práce (Nečas 2002).

² Tento bohubilý zvyk bohužel dnes už ani na Slovensku neplatí, za kmotry chodí výlučně romští příbuzní. I to je jedno ze svědectví krize vzájemných vztahů mezi Romy a majoritou, způsobené likvidací soukromého vlastnictví v letech komunistického režimu (Hajská 2004).

³ Originál soupisu viz Magyar statisztikai közlemenyok, Budapest 1895 (přesná citace v soupisu literatury).

Krise tradičních způsobů obživy pod vlivem industrializace

V průběhu 20. století se situace provozovatelů tradičních romských řemesel výrazně změnila. Za první světové války muži (usedlí) narukovali do rakousko-uherské armády. Na návrat svého otce z první světové války vzpomíná romská spisovatelka Elena Lacková (1999: 20), podle vzpomínek narátorů z Bardějova (sídlíště Poštárka) se vraceli zdejší muži z maďarských vojenských jednotek (Drahoš 2010: 44). Podařilo se identifikovat také sedm ruských, pět italských a jednoho francouzského legionáře (Nečas 2008; Pavelčíková 2000).

Po skončení války i na Slovensku pokračoval proces industrializace, který stále výrazněji omezoval odbyt výrobků, jimiž dosud zásobovali zemědělce téměř výhradně romští zpracovatelé kovů, dřeva, proutí, hlíny apod. Přesto byla v roce 1924 na východním Slovensku většina romských mužů ekonomicky aktivní (Nečas 1998). Uplatňovali se ještě například výrobci nepálených cihel a kováři. Hudebníci byli velmi vážení nejen v romském, ale i v majoritním prostředí. Většina z nich hrála Romům i majoritě na svatbách a při jiných slavnostních příležitostech. Některé hudební skupiny se uplatnily v kavárnách v českých i slovenských městech, kde jejich členové vydělávali slušné peníze. Jejich rodiny vlastnily domy v centrech měst a snažily se vyrovnat svou „životní úroveň“ majoritě, často popírali i svůj romský původ (Zupková 2007: 147).

Velká část bývalých provozovatelů tradičních řemesel musela hledat už v meziválečném období náhradní zdroje obživy – uplatňovali se jako pomocní dělníci při sezonních pracích (stavby a opravy komunikací, příležitostná výpomoc v zemědělství a stavebnictví). Potvrzuje to rekonstrukce výsledků soupisu Romů v šesti slovenských župách, v nichž žilo celkem více než 25 tisíc romských obyvatel produktivního věku. Z nich bylo ekonomicky aktivních 22 343 osob, zdroj obživy vykazalo necelých 87 %. Tradiční řemesla a dovednosti (hudba) provozovalo pouze kolem čtyř tisíc mužů, převážná část ostatních se živila nádeníckými pracemi a službami. Příživnictví bylo zjištěno u 526 osob, překupnictví (včetně koňského handlířství) u 144. Potulka se vyskytovala v 214 případech, nezaměstnaných bylo 104 osob (Nečas 1998: 198, tab. č. 6, 7). Na Moravě a ve Slezsku mezi Romy v letech 1924–1925 převažovali velmi výrazně pomocní dělníci, nádeníci a žebráci či tuláci, jen kolem 15 % ekonomicky aktivních ještě zastávalo původní řemesla (Nečas 2005: 187).

Výrazně zasáhla romské zaměstnance hospodářská krize, ve druhé polovině 30. let se podílel na nárazové sociální výpomoci pro ně i stát dodávkami obilí a luštěnin. Bídu svých příbuzných v rodném Šaštíně dokládá Bartoloměj Daniel ve vzpomínkách, které mi poskytl v rámci několika terénních výzkumů; na východním Slovensku si vypomáhaly romské rodiny nošením uhlí – děti často měly úplně

zmrzlé ruce. V Poštárce (část Bardějova) cikánský vajda odmítal získání obživy podvodem, prosazoval zásadu, že „... my Rómovia vieme poctivo pracovať“ (Drahoš 2010: 45). V některých jihomoravských obcích bylo v polovině třicátých let jediným zdrojem obživy Romů žebrání (Nečas 2005: 186).

Zajímavé svědectví poskytuje dokument z let 1936–1938, pořízený v okrese Spišská Nová Ves.⁴ V době výstavby železniční trati do Margecan bylo nutno přemístit romskou osadu v sousedství obce Vondrišiel (dnes Nálepkovo, okres Gelnica). Někteří místní obyvatelé se obávali, že jim sousedství Romů způsobí bezpečnostní problémy. Notář i okresní úřad však potvrdili, že všichni živitelé rodin řádně pracují, pomáhali při budování trati, udržují cesty, vykonávají noční stráž apod. V téže složce je uvedeno, že v roce 1942 byli všichni romští obyvatelé (celkem 180 osob) obce Spišské Tomášovce (okres Spišská Nová Ves) vykazováni jako sezonní dělníci a členové jejich rodin. V jiných obcích okresu živořili romští obyvatelé osad na nejnižší sociální úrovni.

V letech druhé světové války proces pauperizace, diskriminace a likvidace Romů postupně zesiloval nejen na území protektorátu Čechy a Morava, ale i na Slovensku. Tam sice proti nim nebyl uplatněn holocaust, ale Hlinkovy gardy srovnaly řadu romských osad se zemí a přinutily jejich obyvatele k přestěhování do tzv. lesních táborů. Pokud chtěly rodiny přežít (či dokonce podporovat partyzány, což nebylo výjimečné), musely vykonávat těžké práce v lese. V závěrečné fázi války byly stovky živitelů, později i celé romské rodiny přemístěny do pracovních táborů na území Slovenska, v nichž panovaly často nesnesitelné podmínky. Ve vyhlazovacích táborech přežilo holocaust pouze 583 mladších českých Romů, vykonávajících otrockou práci (Nečas 2000: 173; Pavelčíková 2003).

Migrace Romů po druhé světové válce

Po roce 1945 přestaly fungovat tradiční vazby a vztahy mezi Romy a majoritou na Slovensku. Už v letech 1945–1947 započaly vlny odchodu mladších mužů, popřípadě celých rodin za obživou do českých zemí. Cílem (převážně kočovných, ale i menších skupin usdlých slovenských Romů) se stala oblast Sudet, odkud bylo vysídlováno německé obyvatelstvo. V těchto oblastech získávali práci zejména na Státních statcích a v lesních závodech (to se do jisté míry týká i střední Moravy). Z průmyslových center to byla zpočátku zejména města v Čechách – Praha, Kladno, Most apod., v těchto letech méně na Moravě a ve Slezsku (Pavelčíková 1999: 27). Například Ostravskem skupiny Romů sice procházely, ale ještě se tu natrvalo neusazovaly. Důvodem byla mimo jiné

⁴ Štátny okresný archiv (ŠokA) Spišská Nová (S. N.) Ves, fond Okresný úrad S. N. Ves, ev. j. 19.

také skutečnost, že Moravskoslezský zemský národní výbor v Brně se dosud řídil předpisy z meziválečného období a přílivu a usazování Romů se snažil zabránit (Pavelčíková 2004: 25–30). Na druhé straně migraci Romů do českých zemí ovlivnil zákon o všeobecné pracovní povinnosti z roku 1945 (Jurová 1993: 23). V českých městech byla vysoká poptávka po manuálních pracovních silách zejména ve stavebnictví, které zajišťovalo rychlou obnovu válkou poničených budov a komunikací. Stavební firmy na snahy o omezení přílivu Romů ze Slovenska odpovídaly, že tyto pracovní síly jsou pro ně nepostradatelné. Jejich pracovní morálku hodnotily jako průměrnou, oceňovaly zejména ochotu vykonávat práce, o které mezi příslušníky majority nebyl zájem (Grulich – Haišmann 1986).⁵ Stížnosti na nezájem o práci z té doby se týkají skupin kočovníků, kteří se fyzické práci vyhýbali. Návrhy na vytvoření pracovních táborů státní orgány (zejména ministerstvo vnitra – MV) odmítly jako diskriminační. Zajímavý je v uváděných souvislostech pokus o první poválečný „Soupis všech potulných cikánů a ostatních tuláků práce se štítících“ na území ČSR z léta 1947. V českých zemích z celkového počtu 16 752 osob romského původu bylo nalezeno pouze 214 tzv. asociálů, kteří se údajně živilí nepoctivě. Řádně pracovalo téměř 77 % mužů a 68 % žen (Pavelčíková 2004: 29–31). V dalším přehledu z ledna 1948 pražská kriminální ústředna hlásila ještě příznivější čísla – podle nich pracovalo v českých zemích 95 % romských mužů a 81 % žen v ekonomicky aktivním věku. Na zimu se ovšem velká část trvale nezaměstnaných, kočovníků a sezonních pracovníků vracela na Slovensko. Tam uváděl konečný výsledek 6 % všeho zapsaného romského obyvatelstva jako „nenapravitelné asociály“.⁶

Od padesátých let se počet nových romských imigrantů do českých zemí zvyšoval, rodiny se tu už usídlovaly natrvalo. Celá decizní sféra od ústředních orgánů po místní úřadovny musela hledat řešení řady problémů, které s tím souvisely (Pavelčíková 2004: 30; 2001; 2008).

Komunistický projekt asimilace romského obyvatelstva

Dalším významným předělem v postavení Romů na trhu práce a v jejich sociálním statusu byl komunistický převrat v roce 1948. V padesátých letech 20. století se v ČSR (ale i v okolních zemích tzv. socialistického tábora) postupně rodilo komunistické „řešení cikánské otázky“. Odlišnost kultury Romů od běžného života

⁵ Více viz např. Národní archiv Praha (NAP), fond Ministerstvo práce a sociální péče (MPSP) 1945–1952, kart. č. 400, i. č. 837; tamtéž, fond Ministerstvo zahraničních věcí (MZV), výstřížkový archiv, kart. č. 267. Podobné zápisy z této doby bychom našli v celé řadě dalších archivních fondů.

⁶ SÚA Praha, fond MPSP, kart. č. 400, i. č. 837, sign. 2249.

majority prohlásili komunisté za pozůstatek dosavadních vykořisťovatelských systémů. S touto „teorií“ byla spojena představa, že se Romové dobrovolně asimilují a stanou se nadšenými budovateli socialistické společnosti. Zpočátku podporovala tyto představy i nepočtená skupina romských aktivistů z řad přeživších moravských Romů (Pavelčíková 2004: 50–57).⁷ Proces převýchovy prostého slovenského Roma v „nového člověka“ popisuje film Jiřího Weisse *Můj přítel Fabián* z roku 1953. Fabiána se ujme po jeho příchodu do Ostravy uvědomělý svářeč ze stavby Nové huti Klementa Gottwalda a záhy z něj vychová i přes nepřízeň a podrazy spoluzaměstnanců vzorného pracovníka (Weiss – Aškenázy 1953). Práci slovenských Romů na stavbě NHKG potvrzují i naše výzkumy, v nichž vypovídají pamětníci o příchodu svých předků na Ostravsko: „*Tak vím, že můj otec se narodil na východním Slovensku ... matka, ta bydlela na západním Slovensku ..., když jí bylo asi 15 let, šla na brigádu do Ostravy, kde dělala na stavbě mládeže a stavěli NHKG ... otec se rozvedl a nějak se seznámil s matkou mojí ... byli vyznamenaní za vynikající práci, oba.*“⁸ Podobně jako Weissův film, ovšem s ještě větším „socialistickým entuziasmem“ popisovala budovatelské nadšení Romů celá řada dobových brožur a příruček (Predmerský s. d.).

V první polovině 50. let začali představitelé vládnoucího režimu organizovat politická školení pro mladé Romy, kteří odváděli mimořádné pracovní výkony, byli zařazováni mezi „úderníky“ a měli alespoň zčásti základní vzdělání. Hlavní náplň tvořily přednášky o komunistické ideologii, také některé obecné informace o romské kultuře, vzdělávání dětí apod. Po absolutoriu školení měli tito mladí muži působit na své „zaostalé soukmenovce“ a napomáhat jejich rychlé převýchově v duchu komunistické ideologie. Tito romští aktivisté nemohli získat přirozenou autoritu ani u svých vlastních rodin, nemluvě o prostředí „cizích, nepřátelských a nečistých“ příbuzenských svazků. V té době ještě měly romské skupiny své přirozené, respektované představitele.⁹ K těm patřili vzdělanci z řad moravských Romů, kteří požívali vážnost jak u majority, tak i u ostatních svých příbuzných a také části přistěhovalců ze Slovenska. O tom svědčí například působení učitele

⁷ Jejich názory na situaci na počátku padesátých let a na možná řešení tzv. cikánské otázky dokládá rukopis, jehož autor se sám uvádí jako Rudolf Daniel (ve skutečnosti je to zřejmě dílo většího počtu autorů, resp. editorů). Nese název *Housle a kůň*, má více než sto stran, zabývá se i romskými tradicemi a je opatřen seznamem použité literatury. Originál je uložen v soukromém archivu autorky, jeho kopie vlastní také knihovna MRK Brno a Slezského zemského muzea (fond Slezského ústavu) v Opavě.

⁸ Úryvky z rozhovoru s narátorem Ládou K. (nar. 1960), rozhovor pořídila v Ostravě 6. 8. 2011 studentka oboru odborná historie v rámci projektu SGS Historické aspekty procesu integrace romského obyvatelstva Ostravy.

⁹ NA, fond Ministerstvo kultury, kart. č. 231, i. č. 352.

Antonína Daniela na Ostravsku (Pavelčíková 2004: 53). I mezi nově vyškolenými aktivisty se našlo několik nadaných mladých Romů (např. z rodiny Giňových, usazené už na počátku padesátých let v Rokycanech a v Opavě), kteří na školení navázali dalším vzděláváním a později se osvědčili jako uznávaní prostředníci mezi majoritou a svými příbuznými, či dalšími Romy.

Postupně se rodily další projekty komunistického režimu na „převýchovu“ romských imigrantů ze Slovenska. Jejich významnou součástí byly návrhy, jak zajistit zařazení všech práce schopných Romů do pracovního procesu. Na Ostravsku byl největší nedostatek pracovních sil v těžkém průmyslu, z jeho závodů odjížděli na Slovensko náboráři, kteří měli zajistit například brigádníky do dolů. Slovenské úřady jim všestranně vycházely vstříc, oni pak přijížděli do Ostravy s dlouhými seznamy stovek nově získaných pracovních sil – převážně Romů. Za několik dnů přivážely autobusy pouze dvě až tři desítky z původně nasmlouvaných brigádníků. Velká část z nich neprošla vstupní zdravotní prohlídkou pro celkovou slabost nebo kvůli nemocem. Zájezdy náborářů se záhy ukázaly jako zcela kontraproduktivní. Zesilovaly však vlny živelné imigrace slovenských Romů do českých průmyslových středisek za obživou. Zejména na počátku padesátých let se často setkáme s romskými zaměstnanci ostravských železárenských podniků. Obliba práce s kovy mohla být odrazem povědomí o kovářském řemesle předků i úcty k otevřenému ohni, který byl pro Romy symbolem štěstí a pohody (Pavelčíková 1999: 38, 42 ad.; Davidová-Zábranová 1960). O příchodu desítek romských rodin ze Slovenska do ostravské čtvrti Vítkovice a jejich postupném zařazování do pracovního procesu ve zdejších železárnách a dalších podnicích velmi zajímavě vypovídá projekt sociologů brněnské Masarykovy univerzity (Sidropulu-Janků 2013: 143–153; 2014: 5–42).

Ze široké nabídky manuálních profesí preferovaly početné skupiny romských přistěhovalců stavebnictví, výkopové a zemní práce. Ty nejlépe odpovídaly jejich dosavadním zkušenostem s převážně sezonním zaměstnáním, umožňovaly pohyb na čerstvém vzduchu, nevyžadovaly složitou teoretickou přípravu a zajišťovaly rychlý výdělek. To ostatně odpovídalo i představám a požadavkům stranických a vládních orgánů na „budovatelské úsilí“ romských pracovníků. V letech komunistického režimu byla manuální práce preferována nejen „ideově“, ale přinášela také velmi slušné finanční ohodnocení, postupně pak doplňované o různé další sociální bonusy (Pavelčíková 2001).

V průběhu padesátých let se záhy ukázalo, že příliv romských imigrantů lépe zvládají menší města než velká průmyslová centra – například Kladno, kde prováděl rozsáhlý výzkum Tomáš Haišman, imigranty do Českého Krumlova dlouhodobě sledovala Eva Davidová. Zdejší Romové se velmi dobře osvědčili jako

pracovníci technických služeb města, další pracovali v okolních průmyslových podnicích (Haismann 1987; Davidová 1988; 2009: 238–246). Na Ostravsku se podobným příkladem stali příslušníci dvou romských skupin, které se uchytily v Bílovci a okolí. Byli to maďarští Romové pocházející z jižního Slovenska (Kovaczovi, Vagaiovi) a s nimi již od dvacátých let spříznění slovenští Horváthovi z Vondrišeľu (dnes Nálepkovo). Někteří z nich našli zaměstnání ve vagonce v blízkých Butovicích, další pracovali na státních statech a na výstavbě Poruby, později také jako řidiči dopravních prostředků MHD v Ostravě apod. Jejich zaměstnavatelé stejně jako úředníci MNV Bílovec si opakovaně pochvalovali jejich výbornou pracovní morálku a bezproblémové soužití s majoritou.¹⁰

Zcela specifickou skupinu představovali i z hlediska svého poměru k práci aktivisté z řad moravských Romů, jimž se podařilo výrazně zapojit do veřejného života. Vynikli mezi nimi například právník (později vojenský prokurátor) Tomáš Holomek a jeho synovec Miroslav, jenž vystudoval Filozofickou fakultu brněnské univerzity. Tomáš věnoval velkou pozornost alfabetizaci a celkové „převýchově“ romských odvedenců, oba pomáhali v Brně a okolí řešit problémy romských rodin. Z Oslavan pocházela rodina Danielů. Kromě učitele základní (později ředitele zvláštní) školy Antonína, který napsal řadu pozoruhodných studií o romské problematice, získal titul „vzorný učitel“ a další ocenění, to byl jeho příbuzný Rudolf, jenž působil jako primarius brněnského divadelního orchestru. Jméno Rudolf nesl také další jeho bratranec, který se s Antonínem zřejmě podílel na formulaci již uváděného rukopisu Housle a kuň (Daniel, R. s. d.).¹¹ Sestra Anna byla zaměstnankyní různých orgánů decizní sféry. Mimořádnou osobností byl první romský historik Bartoloměj Daniel, narozený v Šaštíně, který vystudoval obor archivnictví na UK Praha. Své vzdělání mohl však plně uplatnit až po roce 1989 jako pracovník Muzea romské kultury. Ze slovenských Romů vynikli dále lékař Ján Cibul'a (lékařkou je také jeho sestra Adéla), spisovatel a básník PhDr. Vlado Oláh a první romská vysokoškolačka Elena Lacková, aktivista Anton Facuna, malíř Rudolf Dzurko, hudebnická rodina Gondolánových ad. (Horváthová, J. 2002: 66–77)

Od počátku padesátých let narůstaly problémy se skupinami romských kočovníků, které se úsilí o zařazení do manuální práce a přizpůsobení životu majority

¹⁰ Státní okresní archiv (SOKA) Nový Jičín, fond ONV Bílovec, kart. .č. 483; Rozhovor autorky s Alexandrem Kovaczem, (nar. 1933) Bílovec 14. 7. 1999. Pro tradiční romské prostředí je při styku s „cizími“ velmi důležitá vzájemná úcta (pařiv), její projev doslova otevírá jinak izolované prostředí, které přijímá vážené příslušníky majority „za své“.

¹¹ Viz též pozn. č. 7. Autorství rukopisu je dodnes nejasné, naposled o něm probíhala debata vyvolaná námitkou Ctibora Nečase vůči mé interpretaci, v níž připisují editorství, nikoliv výhradní autorství Antonínu Danielovi (Nečas a kol. 2011).

úspěšně vyhýbaly. Jejich dosavadní způsob obživy i kočovný život prožívaly hlubokou krizi. Početné „tlupy“ (jak je běžně nazývaly tehdejší prameny) kočovníků se však dokázaly rychle přizpůsobit a najít doplňkové způsoby obživy – zejména kšeftování s potravinovými listky a šatenkami, sběr odpadkových surovin, kožek, ženy a někdy i děti doplňovaly zisky domovními a kapesními krádežemi. Část živitelů hledala stálejší „normální“ výdělek v menších závodech, výsledky jejich pracovního úsilí byly však i na tu dobu žalostné (Pavelčíková 2009: 47–48; Jurová 2009: 27–28). Jejich skupiny stále unikaly postihu, různě se přeskupovaly a lpěly na svých tradičních zvyklostech (Pavelčíková 2009: 40–48; 2013a; 2013c). Kromě Lovarů kočovaly po českých zemích i nepočtené skupinky německých Sintů, které se také často ocitaly v hledáčku represivního aparátu, dospělé pak neminulo vězení, děti umístění do dětského domova (Horváthová, J. 2013). Jejich obživné aktivity spočívaly na počátku padesátých let především v překupnictví, později se však uplatnili i v průmyslu.

Pro velkou část Romů zařazených do normálního pracovního procesu zejména vzhledem k preferenci manuální práce a zavádění sociálních dávek (přidavky na děti, různé podpůrné akce) znamenala už první polovina padesátých let výrazné zlepšení životní úrovně. To se týkalo především těch, kdo se uchytili v průmyslových centrech českých zemí. Na Slovensku stále ještě přetrvávaly problémy izolovaných romských osad (okolí Moldavy nad Bodvou – okres Košice-okolie, Vyšný Medzev na jihu, téměř celá východní část země), v jejichž blízkosti chyběly pracovní příležitosti (Lacková 1999: 182–192; Jurová 1996, dok.175: 389–392 aj.).

Další početné vlny imigrace Romů do českých zemí způsobovaly také tam problémy s evidencí, ubytováním i zaměstnáním nových přistěhovalců. Ti se často nedokázali rychle přizpůsobit městskému prostředí, což přispívalo k posilování negativních stereotypů u majority. Mnozíci se negativní poznatky připisovali úředníci i stěžovatelé všem Romům bez rozdílu. Chyběla základní státní koncepce řešení cikánské otázky, přetrvávalo mínění, že se vyřeší sama. Místní úřady pak často bezradně přihlížely vzniku dalších „míst nežádoucího soustředění“ velkého počtu romských rodin (Pavelčíková 2004: 53–55). V průběhu roku 1957 se začala jednotlivá ministerstva zabývat průzkumy celkového způsobu života, mimo jiné také pracovního zařazení Romů. Politické byro ÚV KSČ vydalo 8. dubna 1958 dokument O práci mezi cikánským obyvatelstvem v ČSR. Ten rozdělil Romy do tří skupin – na usedlé, polokočovné a kočovníky. Základním dělítkem byl jejich vztah k práci. Zatímco usedlí měli trvalý pracovní poměr a bez problémů přešli způsob života majority, polokočovní se vyznačovali fluktuací a absentérstvím a bylo třeba jim věnovat největší pozornost, neboť

tvěřili nejpočetnější skupinu Romů. Fluktuace nebyla ve skutečnosti důsledkem „nechuti k práci“ – úřady nedokázaly zvládnout stále sílící příliv nových imigrantů a zajistit jim alespoň zčásti snesitelné podmínky. To vyvolávalo poměrně značný pohyb romských rodin po celém území státu a s ním spojené změny zaměstnavatelů, resp. hledání příležitostných krátkodobých pracovních úvazků.

Zákaz kočovného způsobu života a tzv. rozptyl romského obyvatelstva

Koncem roku 1958 následoval zákon č. 74/1958, který definitivně zakázal kočovný způsob života (Pavelčíková 2004: 53–55). V únoru 1959 se realizoval soupis, který zahrnul kromě kočovníků nejméně 44 tisíc tzv. polokočovných. Měl zajistit výrazné zvýšení počtu trvale usídlených Romů a podpořit možnosti a kontrolu jejich pracovního zařazení. Všem zapsaným úřady zakázaly volný pohyb. V realitě vyvolaly tyto snahy opačný efekt. Zásahy proti majitelům maringotek (uřezání kol, utracení zbytku koní a rekvizice dalších dopravních prostředků) nemohly ani v dlouhodobé perspektivě změnit poměr Lovarů k práci. Jako vždy se dokázali kočovníci na rozdíl od mnoha usedlých Romů velmi rychle přizpůsobit podmínkám a najít nové možnosti snadné obživy. Navzdory přísným hraničním kontrolám se jim dařilo navazovat kontakty i se vzdálenějšími příbuzenskými skupinami nejen přes hranice státu, ale i celého „socialistického tábora“. Záhy si našli velmi výnosný nový byznys – dovoz a prodej ojetých automobilů západních značek. Kromě aut dodávali olašští Romové na černý trh také dolary, zlato a další nedostatkové západní zboží nejasného původu. Spolu s poptávkou výrazně vzrůstala i nabídka, prodej ojetých aut nebyl ani na Západě výjimečný. Tento typ obchodu je dodnes mezi olašskými skupinami v USA a Kanadě jedním ze základních způsobů obživy (Cohn 2009: 38–39).

Naprostý chaos způsobil nedůsledně provedený soupis v prostředí tzv. polokočovných Romů. Mezi českými zeměmi a Slovenskem v obou směrech živelně přecházely celé početné příbuzenské skupiny. Důsledkem bylo i časté přerušení trvalého pracovního poměru, jemuž měl soupis zabránit. Další komplikace přinesla správní reforma z léta roku 1960, která zaváděla velké kraje a okresy. Nové správní zřízení způsobilo rozpad regionálních komisí, jež řídily a kontrolovaly evidenci nově příchozích romských obyvatel a jejich pracovní zařazení. Politické byro ÚV KSČ se bezvýsledně pokusilo v prosinci 1961 zorganizovat v několika etapách rozptyl romských obyvatel z východního Slovenska do českých průmyslových center.¹² Ve Východoslovenském kraji, kde nebyl dostatek

¹² NA Praha, fond 05/3 – ideologické oddělení ÚV KSČ, sv. 10, arch. j. 57, sv. 37, arch. j. 301. Viz též Jurová 1996, dok. č. 281, 285, 286, s. 729–736, 740–755.

pracovních příležitostí pro zdejší početnou romskou mládež, se rozmáhala potulka a příživnictví. Potíže s pracovním zařazením Romů se prohlubovaly i v českých průmyslových městech, v nichž narůstal počet nevidovaných imigrantů, kteří neměli stálý pracovní poměr.

V roce 1964 se začaly krizí státní politiky vůči Romům intenzivněji zabývat orgány Ústředního výboru KSČ. Předseda vlády Lenárt dostal za úkol vytvořit mezirezortní komisi pro práci s cikánským obyvatelstvem. Reorganizovat se měly také krajské a okresní komise. Pracovní zařazení mládeže mělo zajistit vybudování speciálních učilišť pro romské absolventy zvláštních škol. Na úrovni krajů a okresů dostaly nové komise za úkol věnovat se především sociálním a ekonomickým otázkám. Ze zasedání předsednictva ÚV KSČ dne 15. 6. 1965 vzešel rozsáhlý materiál, který rozděloval romské obyvatelstvo do tří kategorií, tentokrát označených římskými číslicemi. Kategorie I. podle něj byla již velmi blízko úplné asimilaci. Základní součástí profilu „převychovaného, asimilovaného Cikána“ se stala vzorná pracovní morálka, překračování norem, členství ve smíšených brigádách socialistické práce, funkce v odborech a bezproblémové soužití s majoritou (vítané byly např. smíšené sňatky). Vůči Romům zařazeným do II. a III. kategorie zaujímal vrcholný komunistický orgán nesmlouvavý postoj. Jeho cílem byla úplná likvidace „cikánského způsobu života“, tradiční kultury, vlivu příbuzenských vazeb. Jako samozřejmost se zdůrazňoval tlak na osvojení správných pracovních návyků, neboť „práce v továrně je nejlepším vychovatelem“ (Pavelčíková 2004: 87–89; 2001: 439–443).

Vládním usnesením č. 502 z 13. 10. 1965 se zřizoval vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva v čele s představitelem státní plánovací komise. Dne 18. prosince téhož roku vydal „Zásady pro organizování rozptylu a přesunu cikánského obyvatelstva“. V letech 1966–1970 měly být podle nich zlikvidovány všechny slovenské romské osady, více než deset tisíc jejich obyvatel se mělo přesunout do českých zemí. Z míst „nežádoucího soustředění cikánských osob“ v průmyslových městech se rodiny měly stěhovat do menších obcí. Výsledkem byl opět nepopsatelný chaos a živelné přesuny romských rodin ze Slovenska a zpět (Pavelčíková 2004: 92–94; 2013b: nestránkováno 86–90; Jurová 1993: 78 an.)

Komunistické sociální inženýrství dosáhlo popsanými opatřeními realizovanými od konce padesátých let svého neslavného vrcholu; rozkolísalo základní hodnoty tradiční romské společnosti, nenabídlo za ně však kromě ideologických frázi žádné jiné. Nazývám je státně řízenou vynucenou urbanizací Romů a likvidací jejich tradičního způsobu života. Představitelé komunistických režimů nebyli schopni pochopit, že tradiční kultura Romů po staletí zajišťovala přežití a její vnější projevy jsou hluboce zakořeněny v každodenním životě jednotlivých

skupin. Požadavky na rychlou asimilaci s majoritou a převzetí způsobu jejího života v průmyslovém prostředí způsobovaly hlubokou krizi tradičních hodnot romských společenství (Pavelčíková 2008). Hlavním problémem většiny z nich nebyla značně namáhavá manuální práce, dokonce ani její tempo. O tom vypovídají nejen oficiální dokumenty, ale také vyprávění pamětníků: *Mama musela dělat dvojnásobně, no normálně pracovala, dělala chlapskou práci, protože jim bylo jedno, kam tu ženu strčí ... ona mluvila, co v té práci dělá, pás jede s nejakým materiálem a ten co popadá, ona ho musí vzít na lopatu a naházet zpátky a když ten pás se zavalí, tak je problém, automaticky musí robit jak šrub ... šla do té práce, jenom aby měla větší výplatu pro nás.*¹³ Mnohem těžší bylo orientovat se v novém prostředí, přijmout a naučit se používat všechny jeho technické vymoženosti, požadavky na výchovu a vzdělávání, spojené s ideologickými principy režimu. I když určité procento Romů (I. kategorie) dokázalo svými pracovními návyky zdánlivě asimilaci přijmout, jejich přizpůsobení bylo hodně povrchní. Přetrvávaly problémy s majoritním školstvím. Nástup na učiliště znamenal odloučení od rodiny, život na internátu (často provázený šikanou), z něhož mladí Romové prchali zpět k rodině. Pro tu mohli nástupem do zaměstnání nevyžadujícího vyšší kvalifikaci zajistit další potřebné příjmy. Pracovní prostředí bylo mnohem přijatelnější, pokud v něm mohli vytvořit příbuzenský kolektiv. Hesla jako brigáda socialistické práce jim nic neříkala. Komunisté si uvědomovali, že rodina je nositelem cikánských tradic, snažili se ji všemi možnými způsoby rozbit a internátní výchovu preferovali (Pavelčíková 2008; 2013b).

Vliv pokusu o emancipaci Romů na změnu státní politiky

Pokus o rozptyl skončil naprostým fiaskem, v roce 1968 byl úplně zastaven. Tehdejší „obrodný“ proces vzbudil i určité naděje romských aktivistů a jejich majoritních přátel a povzbudil je k prvnímu pokusu o emancipaci etnika. V létě 1969 se podařilo ustavit Svaz Cikánů-Romů (SCR). Nevznikl jako celostátní organizace, slovenský svaz působil samostatně. K nejúspěšnějším akcím představitelů českého SCR se řadilo otevření výstavy tradičních romských řemesel v Muzeu dělnického hnutí v Brně (počítalo se s přenesením výstavy do Náprstkova muzea v Praze). S činností SCR byla spojena i myšlenka na vytvoření samostatné družstevní organizace Névodrom (nová cesta). Družstvo mělo zajišťovat opravářské a údržbářské práce v oborech, které navazovaly na tradiční obživné aktivity Romů, pokusit se také o oživení některých typických romských řemesel (umělecké kovářství). Záhy se ukázalo, že svaz bohužel nedisponuje

¹³ Rozhovor Aleše Musila se Zdeňkou P., (nar. 1974), Ostrava 22. 6. 2011.

dostatkem vyškolených vedoucích. Chyběly zejména zkušenosti s organizací práce, vedením účetní agendy, kontrolou finančních toků. Do čela jednotlivých poboček družstva se zařadili lidé, kteří se poctivě snažili organizovat jejich práci, postrádali však základní znalosti potřebné pro její řízení, nedokázali rozlišit zájmy vlastního příbuzenského svazku od obecnějších principů, jež prosazovalo vedení svazu. Neúspěch družstva Névodrom byl jedním z důsledků dosavadní politiky režimu, nebylo možno z něj vinit vedení SCR, které jeho činnost na závěr roku 1972 ukončilo. Přesto se právě neúspěch pokusu o vlastní hospodářskou organizaci stal jedním z hlavních argumentů, jež záhy nato rozhodly o osudu Svazu Cikánů-Romů. Jeho vedení dostalo na jaře roku 1973 příkaz, aby činnost svazu „dobrovolně ukončilo“ (Pavelčíková 2004: 101–110).

Koncem šedesátých let uskutečnila Eva Davidová mezi Romy v Ostravě rozsáhlý sociologický výzkum. Mimo jiné dokumentovala v řadě tabulek a různorodých korelací výsledky analýzy socioprofesionální struktury romských obyvatel Ostravy. Do kategorie kvalifikovaných pracovníků zařadila 22 řidičů MHD nebo vnitropodnikové dopravy, 1 horníka, 10 dalších dělníků. Z celkového počtu 1 144 sledovaných osob měla pouze jedna dívka ukončené střední odborné vzdělání a jedna všeobecné středoškolské vzdělání. Vysokoškoláky vykázala autorka tři. Alarmující bylo zejména neukončené základní vzdělání, velká část sledovaných osob absolvovala zvláštní školu. Mezi profesemi převládaly manuální práce v průmyslu a stavebnictví; jakékoliv zaměstnání prokázalo celkem cca 80 % všech sledovaných mužů a 26,4 % žen (navíc 49,2 % žen v domácnosti) (Davidová-Turčínová 1970: 79, 82, 86, 95 aj.).

Neúspěchy asimilačních tlaků vedly na počátku sedmdesátých let ke změně základní koncepce státní politiky vůči romskému obyvatelstvu. V letech 1970–1972 byl vyhlášen program „společenské a kulturní integrace“ obyvatel cikánského původu, zabezpečovaný a koordinovaný v českých zemích novou vládní mezirezortní komisí. V jejích programových dokumentech se kromě přetrvávajícího důrazu na kontrolu pracovního zařazení poprvé objevuje také požadavek celkového zvyšování vzdělanostní úrovně Romů. Zpočátku se tato koncepce celkem úspěšně rozvíjela především zásluhou spolupráce státních a místních orgánů s vedením SCR. Po jeho likvidaci byli z veřejného života odstraněni všichni aktivisté, kteří se podíleli na jeho činnosti, mnozí z nich vykonávali podřadná zaměstnání, neodpovídající jejich kvalifikaci (např. Mgr. B. Daniel, ing. Karel Holomek). Vládní komise i regionální sociální služby přešly opět do rukou příslušníků majority, zajišťujících paternalistickými metodami přístup k romským komunitám. Kritická situace narůstala zejména na Slovensku, kde se realizace nové koncepce opožďovala (Jurová 1993: 97 a n.).

Trh práce v českých zemích i nadále ovlivňovaly živelné i řízené migrační pohyby. Kontrolní zpráva komise české vlády pro organizaci práce s cikánským obyvatelstvem z 16. 10. 1973 zaznamenala, že ve stavebnictví mezi Romy převažují mladí zaměstnanci, jejichž délka pracovního poměru nepřesahuje čtyři roky. Zpráva konstatuje, že celkovou pracovní morálku Romů významně ovlivňuje délka sídelní stáže v místě pracoviště, vyšší kvalifikace, odpovědnost živitelů za obživu rodiny. Učňovská zařízení navštěvoval sice vyšší počet mladých Romů než dříve, ukončilo je však pouze 50 % z nich. Pokračování výuky dětí se bránila i řada rodičů, kteří nebyli schopni pochopit význam kvalifikace a vzdělávání, ve škole spatřovali jeden z prostředků nátlaku na bezvýhradnou asimilaci. Nadále preferovali nástup svých dětí do manuální práce po skončení povinné školní docházky.¹⁴

Urbanizace a problémy se vzděláváním – hlavní překážky uplatnění Romů v procesu modernizace společnosti

V roce 1974 uskutečnila vládní komise rozsáhlý celostátní průzkum školních výsledků romské mládeže. Vyplynulo z něj sice, že se snížilo procento žáků, kteří ukončili školní docházku v sedmé či nižší třídě na 54 %, nejvyšší, 9. třídu, však absolvovalo jen necelých 15 %. Celkový počet absolventů zvláštních škol se zvýšil o více než tisíc dětí (z 5 581 na 6 676).¹⁵ Činnost státní mezirezortní komise v sedmdesátých letech dost výrazně zintenzivnila práci s Romy a přinesla také pozitivní výsledky. Zároveň se podílela na plánech dalších nešťastných zásahů státu v oblasti urbanizace. Nejvýstižněji to prokazují výsledky jednání o přesunu romských obyvatel ze starého Mostu určeného k likvidaci podrobně popsané v literatuře (Friš 1975 ; Pavelčíková 2004: 115–122; Davidová 2001; Haušild 2008).

Terénní pracovníci z některých okresů a obcí dosahovali v péči o své romské klienty dílčích úspěchů, jejich zkušenosti se však minimálně odrážely v dalších opatřeních vládních orgánů. Při svých výjezdních jednáních se členové komise například na Sokolovsku či jižní Moravě opět dozvídali, že se mnohem lépe pracuje s Romy v případě jejich menší koncentrace v určitém místě. Podávají vesměs dobrý pracovní výkon a nemají problémy ani s navazováním kontaktů se svými majoritními spolupracovníky.¹⁶ Státní orgány však přesto stále prosazovaly stará,

¹⁴ MRK Brno, fond Komise vlády ČSR pro organizaci práce s cikánským obyvatelstvem (KV POCO), složka č. 9; jednání 26. 10. 1973. Pod pojmem „délka sídelní stáže“ se rozumí doba, jež uplynula od příchodu příbuzenského svazku či jednotlivé nukleární rodiny do místa jejich dosavadního stálého pobytu.

¹⁵ MRK Brno, fond Komise vlády POCO č. 13, jednání komise ze dne 13. 11. 1974, zpráva pro MPSV čj. F IV/27260/8500.

¹⁶ MRK Brno, fond KV POCO, krabice 3, sv. 18 – jednání z 24.–25. 6. 1976; tamtéž, sv. 19, jednání z 19. 11. 1976.

neměnná stanoviska – preferenci hromadného ubytování, internátních škol pro dorost, stálou kontrolu, vyloučení samotných vzdělaných Romů z rozhodujících pozic na všech úrovních decizní sféry.

Ve druhé polovině sedmdesátých let členové komise nevěnovali zvláštní pozornost pracovní problematice, většina zápisů obsahuje pouze stručné konstatování, že zaměstnavatelé nemají s romskými pracovníky žádné výraznější potíže. Snížila se fluktuace a absentérství, například na Pardubicku v roce 1977 většina romských zaměstnanců pracovala na jednom místě deset let i více. Spokojenost ale panovala i s pracovními výkony mladých Romů na Přerovsku. Z oborů pracovního zařazení převládalo stále stavebnictví, výkopové práce, ale také lehký průmysl. V zemědělství kromě péče o dobytek pracovali Romové také při melioracích, řídili traktory, stoupala také zaměstnanost žen (až 50 % z těch, které byly v produktivním věku). Stále přetrvávaly problémy se zvyšováním kvalifikace, většina mladých Romů nastupovala po skončení školy do pracovního procesu. Například v Severomoravském kraji v roce 1978 nastoupily do škol II. cyklu pouze čtyři romské děti. Určitou šanci na zvýšení kvalifikace měli chlapci v průběhu základní vojenské služby. Dívky sice ve větším počtu přecházely na střední školy, většinou je ovšem nedokončily, protože se dostaly do jiného stavu, popřípadě uzavíraly sňatek.¹⁷ S většími problémy se potýkali pracovníci decizní sféry v Severomoravském kraji, kam v souvislosti s organizovaným nábořem nových pracovních sil (např. OKR) přicházeli další imigranti ze Slovenska. Z počtu 4 764 mužů v produktivním věku tu v roce 1978 téměř 800 nevykazovalo stálý pracovní poměr, téměř 50 % žen zůstávalo v domácnosti.¹⁸

V rozporu se všeobecně rozšířeným míněním o nechuti Romů ke stálé práci byly výsledky zaznamenané ve Východočeském kraji v roce 1978. Podíl mužů v pracovním procesu tam převyšoval počet produktivních – činil celkem 102,6 %. Pracovali nejen všichni muži v produktivním věku, ale také část mladších, eventuálně i postproduktivních; svědčilo to o nadprůměrně vysoké zaměstnanosti romského obyvatelstva obecně. Tato situace odrážela specifické podmínky usídlení Romů v kraji – nižší počet a nerovnoměrné rozmístění, ale také celkem slušné ubytovací podmínky. Zejména okres Pardubice vykazoval dobrou úroveň sociální péče o romské rodiny. V celém kraji působilo několik Romů i ve veřejných funkcích, zejména v aktivech přímo zapojených do sociální péče.¹⁹

¹⁷ MRK Brno, fond KV POCO, krabice č. 4, složka N-416, výkaznictví 1977–1978, zápis z jednání ve dnech 16.–17. června 1977.

¹⁸ Tamtéž, jednání 22. 11. 1979.

¹⁹ MRK Brno, fond KV POCO, položka N-416, Komentář ke statistickému výkazu cikánského obyvatelstva V/MPSV ČSR/26-01 Východočeského kraje za rok 1978.

Celostátně se koncem sedmdesátých let postupně mírně zlepšovala úroveň kvalifikace romské mládeže (z 5 702 v roce 1970 na 10 400 o deset let později). Podíl chlapců zařazených do učebního poměru se vyrovnal s těmi, kdo nastupovali přímo do práce (u dívek to bylo 322 : 524);²⁰ počet absolventů středního vzdělání s maturitou vzrostl o více než 1 000 osob – z 673 v roce 1970 na 1 752 v roce 1980. V průběhu sedmdesátých let se celkově v ČSSR přiblížil podíl ekonomicky aktivních romských osob produktivního věku výsledkům u majoritního obyvatelstva (v poměrných číslech 91,9 % příslušníků majority, 87,7 % Romů, podíl zaměstnaných romských žen vzrostl během desetiletí téměř o 20 %). Sociologové dodávali, že z hlediska integračních procesů dosáhla většina Romů nejlepších výsledků právě v oblasti zapojení do pracovního procesu. Mírně se zvýšila také celková úroveň vzdělanosti; nicméně komplexní proces společenské integrace Romů odborníci považovali za dlouhodobý (Kučera – Srb 1984; Kára 1981).

Záhy se ukázalo, že příznivý trend vývoje byl jen dočasný. V průběhu osmdesátých let pod vlivem nového přílivu romských obyvatel ze slovenských krajů v ČR vývoj ukončeného základního vzdělání, pracovního zařazování romské mládeže a zvyšování její kvalifikace stagnoval, zpočátku dokonce klesal. Nedařilo se dosáhnout větší stabilizace mladých Romů zařazených do učebního poměru, členové komise to přičítali nízké schopnosti romských učňů zvládnout požadavky v teoretických předmětech. Zapomněli dodat, že příčinou byl stále ještě velmi vysoký počet absolventů zvláštních škol v učňovských zařízeních, které pro vyšší vzdělání nevytvořily základní předpoklady. U romské mládeže se začaly navíc ve větší míře projevovat negativní jevy, kombinující některé tradiční sociální problémy s vlivy moderní společnosti – užívání návykových látek, alkoholismus, nadměrné kouření, předčasné projevy sexuálního života, nárůst kriminogenních faktorů (Pavelčíková 2013a). V oblasti zaměstnanosti dospělých komise také zaznamenávala přetrvávající stagnaci. Romští zaměstnanci průmyslových podniků s vyšší kvalifikací se stále uplatňovali převážně ve vnitropodnikové dopravě, při manipulaci ve skladovém hospodářství, v údržbářských čtách a při obsluze klasických, nepříliš náročných technických zařízení.²¹ Sami romští zaměstnanci ve svých vzpomínkách vnímají tuto dobu zejména prizmatem téměř bezproblémových vztahů s majoritními spolupracovníky. Neopomínají zdůraznit, že společná práce lidí vzájemně sblížovala a umožňovala je vnímat především s ohledem na jejich lidské kvality, nikoliv podle barvy pleti či kulturní odlišnosti. Narůstal počet smíšených sňatků, kromě kontaktů na pracovišti zřejmě docházelo i k soukromým stykům mezi romskými a majoritními rodinami. Tyto zkušenosti potvrzovala velká část narátorů z našeho výzkumu

²⁰ Tamtéž, krabice č. 4, složka 29, zasedání vládní komise ČR POCO 22. 6. 1980.

²¹ Tamtéž, krabice 7, 8, sl. 46-1, 47-1, jednání 7. 5. a 12. 12. 1986.

v rámci SGS. Je zřejmé, že jejich nostalgie po závěrečné etapě komunistického režimu se odvíjí zejména od tehdejších možností pracovního uplatnění bez ohledu na stupeň vzdělání a kvalifikace (Pavelčíková 2013c). Ladislav K. o tom říká: ... *rodiče byli v kolektivu velmi oblíbení oba dva, protože byl na nich spoleh, vždycky svoji práci udělali perfektně ... spolupracovníci chodili i k nám, rodiče zase chodili k nim a vlastně ty rozdily takové se nějak rozplynuly, že vlastně už jsme se nedělili na Romy a bílé, ale na dobré a špatné lidi ... když se k nim někdo choval slušně, přátelsky, tak oni taky, jo. A ty rozdily se postupně stíraly.*²²

Na samém sklonku existence komunistického režimu se objevil v materiálech ÚV KSČ dokument, v němž dospěli představitelé režimu ke kritické reflexi základních problémů svých postupů řešení romské problematiky. I celkové zvýšení životní úrovně většiny romských rodin mělo podle něj své záporné stránky. Lépe zajištěné rodiny, zejména však příslušníci mladší generace preferovali konzumní způsob života, přejímali mnohé negativní jevy typické pro jejich vrstevníky z řad majority. Otázky pracovního zařazení Romů a jejich celkového vztahu k práci jsou v poměrně rozsáhlém dokumentu zmíněny jen okrajově (Pavelčíková 2004: 127–130). Reflexe přišla pozdě, na změny v přístupu k Romům už nezbyl režimu čas. Převrat politického systému na sklonku roku 1989 a po něm následující návrat k ekonomickému liberalismu odhalil řadu nových problémů, s nimiž se společnost ani sami Romové nedokázali vyrovnat. Propad jejich zaměstnanosti odráží neschopnost polistopadových vlád vytvořit smysluplnou koncepci řešení složité romské problematiky. Ani odborné kruhy dostatečně nereflektují skutečnost, že nepřipravenost velké části Romů na převratné změny pracovního trhu má své kořeny mimo jiné také v celém období vlády komunistů.

Předkládaná studie se snažila zdůraznit, že jeho představitelé dlouhodobě preferovali zařazení romských pracovníků na manuální práce, nedokázali je motivovat k postupnému zvyšování kvalifikační a vzdělanostní úrovně. To má za následek, že mnozí z Romů dnes nejsou schopni zvládnout změny, které provázejí v pracovní sféře vývoj moderní společnosti. Kontraproduktivně působily samozřejmě i neorganické, chaotické zásahy režimu do oblasti volného pohybu romských skupin (tedy i pracovních sil) a snahy po překotné likvidaci tradiční kultury. V této oblasti zůstává historický výzkum vývoje romských skupin v období komunistického režimu stále ještě mnoho dlužen.

Červenec 2015

²² Rozhovor Pavlína Nováčkové s Ladislavem K. (nar. 1960), Ostrava 6. 8. 2011. Totéž potvrzují ve starších rozhovorech např. Rudolf Fráter, Rudolf Holub a další. Rozhovor autorky s R. Fráterem (nar. 1960), Ostrava 2. 6. 2000; rozhovor R. Černého s R. Holubem (nar. 1940), Ostrava 3. 5. 2000.

Literatura:

- Ab Hortis, Samuel Augustini: 1995 – *Cigáni v Uhorsku 1775*. Bratislava: Štúdio dd.
- Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek (eds.): 2008 – *Cikáni (Romové) neznámí a známí*. Voznice: Leda.
- Cohn, Werner: 2009 – *Cikáni*. Praha: SLON.
- Čechura, Jaroslav: 2008 – *Kriminalita a každodennost v raném novověku. Jižní Čechy 1650–1770*. Praha: Argo: 209–227.
- Daniel, Bartoloměj: 1992 – O starém romském kovářství. *Bulletin Muzea romské kultury* 1: 5–8.
- Daniel, Bartoloměj: 1993 – O zanikajících řemeslech Romů 1, 2. *Bulletin Muzea romské kultury* 2: 4–7; 3: 7–13.
- Daniel, Rudolf: s. d. – *Housle a kůň*. Rkp.
- Davidová-Zábranová, Eva: 1960 – K cikánské problematice na Ostravsku a Karvinsku. *Radostná země* X: 73–80.
- Davidová-Turčinová, Eva: 1970 – *Cikánské (romské) etnikum v Ostravě. Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském průmyslovém prostředí*. I. část. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Davidová, Eva: 1988 – Cikáni (Romové) v městském prostředí Českého Krumlova (1945–1988). *Zpravodaj KSVIEF* 3: 1–81.
- Davidová, Eva: 1995 – *Cesty Romů – Romano drom 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Davidová, Eva: 2001 – *Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití*. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, Praha.
- Davidová, Eva: 2009 – Mezigenerační změna: ke ztrátě dvou generací Romů v uplynulém půlstoletí (v důsledku poválečné migrace a asimilačních tlaků v 50.–80. letech 20. století). In: Marek Jakoubek – Lenka Budilová (eds): *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury: 238–266.
- Dibelka, Jaroslav – Grulich, Josef: 2010 – Cesta na okraj venkovské společnosti. In: Václav Bůžek a kol.: *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikt*. Praha: Nakladatelství Lidových novin 152–155.
- Drahoš, Marian: 2010 – *Žilo sa lepšie*. Prešov. Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Friš, Jan a kol.: 1975 – *Cikáni ve starém Mostě (výsledky sociologického průzkumu)*. Most: ONV, Útvar hlavního architekta.
- Grulich, Tomáš – Haišman, Tomáš: 1986 – Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945–1958. *Český lid* 73: 72–85.
- Haišmann, Tomáš: 1987 – Územní mobilita cikánského-romského obyvatelstva ve vztahu k průmyslovému Kladnu. *Český lid* 74: 215–220.
- Hajská, Markéta: 2004 – Kmotrovství v kultuře romských osad. In: Marek Jakoubek – Tomáš Hirt (eds.): *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk: 252–272.
- Hanzal, Jiří: 1995 – Romové tolerovaní na Moravě v letech 1698–1784. *Časopis Matice moravské* 14: 25–47.
- Hanzal, Jiří: 2004 – *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.
- Haušild, Jaroslav: 2008 – Kořeny chanovských problémů. In: Marek Jakoubek – Lenka Budilová (eds.): *Romové a cikáni neznámí i známí*. Voznice: Leda: 83–95.
- Horváthová, Emília: 1964 – *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: SAV.
- Horváthová, Jana: 2002 – *Kapitoly z dějin Romů*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.
- Horváthová, Jana: 2013 – Já už dneska se nedívám, kdo co jí, ale kdo jakej je, to mě život naučil. Životní příběh Tonyho Lagryna. *Romano džaniben* 1: 105–138.

- Hübschmannová, Milena: 1998 – *Šaj pes dovakers – můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Jakoubek, Marek – Hirt, Tomáš (eds): 2004 – *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Jurová, Anna: 1993 – *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- Jurová, Anna: 1996 – *Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty 1–4 časť*. Praha: ÚSD AV ČR (interní tisk).
- Jurová, Anna: 2009 – Niektoré aspekty súpisu kočujúcich a polokočujúcich osôb v roku 1959. *Romano džaniben ňilaj*: 13–36.
- Kára, Karel: 1981 – Cikáni v ČSSR a jejich společenská integrace. *Sociologický časopis* 17: 366–379.
- Kučera, Milan – Srb, Vladimír: 1984 – Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR v roce 1980. *Demografie* 26: 161–178.
- Lacková, Elena: 1999 – *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- A Magyarországbán 1893, Január 31-émvégrehajtott cigényösszeírás erdeményei*. Magyar statisztikai közlemények: Új folyam IX. Budapest 1895.
- Mann, Arne: 2003 – Historický proces formovania rómskych priezvisk na Slovensku. In: *Milý Bore... profesoru Ctiborovi Nečasovi k jeho sedmdesátým narodeninám venujú priatelé, kolegové a žáci*. Brno: HÚ AV ČR, HÚ FF MU, Matice moravská: 273–282.
- Mann, Arne B.: 2011 – Rómovia v českých zemiach a na Slovensku. In: *Úvod do antropologie etnických menšin*. Praha: FHS UK.
- Nečas, Ctibor: 1998 – Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. *Historická demografie* 22: 169–199.
- Nečas, Ctibor: 2000 – *Holocaust českých Romů*. Praha: PROSTOR.
- Nečas, Ctibor: 2002 – Profesní orientace moravskoslezských Romů a Sintů. *Český lid* 89: 330–350.
- Nečas, Ctibor: 2005 – *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*. Brno: Matice moravská.
- Nečas, Ctibor: 2008 – *Špalíček romských miniatur*. Brno: Centrum pro studium demokracie.
- Nečas, Ctibor a kol.: 2011 – Debata historiků nad rukopisem Housle a kůň. *Romano džaniben* 2: 96–116.
- Pavelčíková, Nina: 1999 – *Romské obyvatelstvo na Ostravsku v letech 1945–1975*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Pavelčíková, Nina: 2000 – Romský legionář Jan Daniel. *Bulletin MRK* 9: 76.
- Pavelčíková, Nina: 2001 – Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovních sil pro komunistickou ekonomiku padesátých a šedesátých let (na příkladu Ostravska). In: *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k narozeninám Vlastislava Laciny*. Praha: Historický ústav AV ČR: 425–444.
- Pavelčíková, Nina: 2003 – Co „konečné řešení“ nevyřešilo. In: *Milý Bore... profesoru Ctiborovi Nečasovi k jeho sedmdesátým narodeninám venujú priatelé, kolegové a žáci*. Brno: HÚ AV ČR, HÚ FF MU, Matice moravská: 327–336.
- Pavelčíková, Nina: 2004 – *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování a zločinů komunismu 12. Praha: ÚDV ZK
- Pavelčíková, Nina: 2008 – Proměny romské komunity v průmyslovém městě. In: Marek Jakoubek – Lenka Budilová (eds.): *Romové a cikáni neznámí a známí*. Voznice: Leda: 64–82.
- Pavelčíková, Nina: 2009 – Příchod olašských Romů na Ostravsko v padesátých letech 20. století (ve světle dobových zpráv). *Romano džaniben ňilaj*: 37–66.

- Pavelčíková, Nina: 2013a – Problematyka przestępczości Romów w Czechach w latach 1950–1989 z punktu widzenia reżimu komunistycznego. In: *Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego*. Wrocław: Centrum Badań Partnerstwa Wschodniego: 13–28.
- Pavelčíková, Nina: 2013b – Důsledky zásahů komunistického režimu do vývoje romských skupin v ČSSR (1958–1969). *Člověk a společnost* 16: 4: nestránkováno.
- Pavelčíková, Nina: 2013c – Možnosti a meze integrace Romů – počáteční analýza metod a výstupů výzkumného projektu. *Romano džaniben* 1: 135–172.
- Predmerský, Viliam: s. d. – *Rastú nám noví ľudia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Sidiropulu-Janků, Kateřina: 2013 – Marginalizovaní pamětníci, marginalizované vzpomínky. Romští dělníci vzpomínají na příchod do českých zemí po 2. světové válce. In: Blanka Soukupová – Helena Nosková – Petr Bednařík: *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity* I. Urbánní studia sv. 6. Praha: FHS UK: 143–153.
- Sidiropulu-Janků, Kateřina: 2014 – Paměť romských dělníků – reflexe mocenských vztahů ve výzkumném procesu. *Biograf* 59: 5–32.
- Sutherlandová, Anne: 2014 – *Romové – neviditelní Američané*. Praha: Romano džaniben.
- Weiss, Jiří – Aškenazy, Ludvík: 1953 – *Můj přítel Fabián*. Praha: Čs. film.
- Zupková, Eva: 2007 – Romovia v Košiciach po vzniku ČSR (analýza evidencie z roku 1924). In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno – Bratislava: Masarykova univerzita: 147–148.
-

Contact: Prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc., Katedra historie FF Ostravské univerzity, Reální 5, 701 03 Ostrava; e-mail: Nina.Pavelcikova@osu.cz; nina.pavelcikova@centrum.cz.